

Radostaw Kuliniak, Tomasz Małysek

Nota wstępna do przekładu rozprawy Mosesa Mendelssohna *Über die Frage: Was heißt aufklären?*

Niniejszy przekład rozprawy Mosesa Mendelssohna „Über die Frage: Was heißt aufklären?”. Został on przygotowany na podstawie edycji pism Mendelssohna sporządzonej przez Moritza Brascha.¹ Dodajmy, że niespełna rok po opublikowaniu tekstu Mendelssohna po raz pierwszy ukazał się on w numerze wrześniowym *Berlinische Monatschrift* z 1784 roku, rozważania te wyszły w polskim przekładzie autorstwa P. Świtkowskiego w *Magazynie Warszawskim* z 1885 roku, w t. I, ss. 5-13. Warto w tym miejscu wspomnieć również, że szczegółowe badania nad filozofią Mendelssohna rozpoczął we współczesnej polskiej literaturze filozoficznej prof. Karol Bal. W swojej książce *Rozum i historia. Historiozofia Hegla wobec Oświecenia* zestawiał on oświeceniowe koncepcje Mendelssohna i Immanuela Kanta.²

Rozważania Mosesa Mendelssohna „Über die Frage: Was heißt aufklären?” powstały w trakcie dyskusji na temat zadań i celów epoki Oświecenia, którą zainicjowali na łamach *Berlinische Monatsschrift* Johann Erich Biester, Friedrich Gedike i Johann Friedrich Zöllner.³ W tej sprawie wypowiadali się również inni myśliciele. Wśród nich wymienia się najczęściej Ernsta Ferdinanda Kleina, Johanna Jacoba Engela, Christopha Friedricha Nicolai'a, Abrahama Tellera, Johanna Karla Wilhelma Möhsena i Conrada Wilhelma Dohma. Od 1778 roku przy Królew-

¹ M. Mendelssohn, „Über die Frage: Was heißt aufklären?” (1784), w: M. Brasch (Hrsg.), *Moses Mendelssohn's Schriften zur Psychologie und Ästhetik sowie zur Apologetik des Judenthums*, Leipzig: Verlag von Leopold Voss 1881, ss. 246-250.

² K. Bal, *Rozum i historia. Historiozofia Hegla wobec Oświecenia*, Wrocław 1973, rozdz. I. pt. „Pojęcie Oświecenia w niemieckiej filozofii XVIII wieku”, „Propozycje M. Mendelssohna i I. Kanta”, ss. 21-36.

³ Okoliczności związane z dyskusją na temat zadań i celów epoki Oświecenia szczegółowo opisuje N. Hinske w *Einleitung zu Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*, Darmstadt 1981, ss. XIII- LXIX.

skiej Akademii Berlińskiej i przy współudziale redakcji *Berlinische Monatschrift* organizowane były cotygodniowe spotkania dyskusyjne, w ramach których szczegółowo omawiano stan badań nad ówczesną filozofią, teologią, pedagogiką i polityką. Doszło w ten sposób do utworzenia ekskluzywnego kręgu przyjaciół i jednocześnie zwolenników Oświecenia. Po pewnym czasie środowisko to skupiało coraz to większą liczbę naukowców, myślicieli i filozofów. Dyskusje rzadko jednak przenosiły się poza mury Królewskiej Akademii Berlińskiej. Dlatego też redaktorzy *Berlinische Monatschrift* Biester i Gedike postanowili „odtąjnić” niektóre wątki z toczących się dyskusji. Zaproponowali, aby na łamach prowadzonego przez nich czasopisma opublikowano serię tekstów, mów i odczytów. Do redakcji *Berlinische Monatschrift* napływały listy, zawierające prośby, a nawet ponaglenia, w których domagano się wszczęcia publicznej dyskusji, w trakcie której stałoby się możliwe precyzyjne określenie zadań, celów i granic epoki Oświecenia. Jako pierwszy głos w tej sprawie zabrał Biester publikując swój odczyt „Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen” w *Berlinische Monatschrift*, w numerze wrześniowym z 1783 r. Kolejnym uczestnikiem dyskusji był Zöllner, który w grudniu 1783 r. dołączył do Biestera. Opublikował wówczas w *Berlinische Monatschrift* swoje rozważania „Ist es rathsam, das Rhebündniß nicht ferner durch die Religion zu sancieren”? Prace Biestera i Zöllnera zawierały – co trzeba podkreślić – rzetelną, a w wielu momentach krytyczną nawet ocenę dotychczasowych dokonań w epoce Oświecenia. W ich rozważaniach uwypuklone zostało przekonanie, iż wiara w powolne, ale bezpieczne i pewne osiąganie kolejnych stopni oświecenia, powinna stać się udziałem zarówno pojedynczego człowieka, jak i całej ludzkości. Prezentowane stanowiska charakteryzowały się tolerancją wobec rozmaitych postaw filozoficznych, politycznych, społecznych i religijnych. Miały za zadanie popularyzować najważniejsze osiągnięcia epoki Oświecenia. W późniejszym okresie ta wiara w postęp oraz dokonania epoki Oświecenia, pomimo restrykcji zawartych w słynnym dekreście o cenzurze z 19 grudnia 1788 r., przetrwały się w publiczną dyskusję wokół skutków i oddziaływania Rewolucji Francuskiej z 1790 r. W jej zaś następstwie powstał spór wokół granic i kształtu społeczeństwa obywatelskiego. Na łamach *Berlinische Monatschrift* publikowano prace zwolenników, jak i przeciwników Oświecenia, w których tematem wiodącym były skutki rewolucji. Interesowano się postanowieniami pro-społecznymi i pro-obywatelskimi. Publikowano prace między innymi Justusa Mösera „Über

das Recht der Menschheit, als der Grund der neuen Französischen Konstitution" (1790), Augusta Wilhelma Rehberga „Untersuchungen über die französische Revolution" (1793), Karla von Clauera „Noch ein Beitrag über das Recht der Menschheit" (1790), odczyty Biestera oraz Kästnera, Garvego i Schumanna, a także rozważania Kanta, który we wrześniu 1793 roku wydał dzięki Biesterowi w *Berlinische Monatsschrift* swoje „Über den Gemeinspruch: Was mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis”.

Powróćmy jednak do interesującej nas dyskusji na temat zadań i celów epoki Oświecenia. Wspomniane odczyty Biestera i Zöllnera stały się z czasem bodźcem dla kolejnych uczestników tej dyskusji. Wśród nich, obok prac Mendelssohna i Kanta, warto wskazać rozprawę Karla Leonharda Reinholda „Gedanken über Aufklärung”, która ukazała się w 1784 r. w numerze sierpniowo-wrześniowym konkurencyjnego wobec *Berlinische Monatsschrift* czasopisma *Der Teutsche Merkur*. Rozważania Reinholda miały charakter polemiczny wobec ustaleń Biestera i Zöllnera. Poszukiwał on przede wszystkim źródeł Oświecenia. Wskazywał na systemowy kontekst posługiwania się tym terminem, a zwłaszcza na jego epistemologiczne konotacje.

Po wystąpieniach Biestera, Zöllnera, a także Reinholda, głos w sprawie zadań i celów epoki Oświecenia na łamach *Berlinische Monatschrift* zabrał Mendelssohn. We wrześniu 1784 r. opublikował rozważania „Über die Frage: Was heißt aufklären?”. Tekst Mendelssohna pozostaje w zgodzie z wyjściową sytuacją zarysowaną w ustaleniach Biestera i Zöllnera. Nowym wątkiem jest bezpośrednio nawiązanie do rozważań Filipa Melanchtona, który w *Loci, de lege naturae* (1559) przedstawia swoją naukę o świetle (*lumen naturale*), czerpiąc podstawowe inspiracje z pism Cycerona⁴. Mendelssohn zauważył, że w rozważaniach Melanchtona znajduje się pewien klucz do rozwiązania zasadniczych problemów epoki Oświecenia. Termin oświecenie przyjął i potraktował za Melanchtonem jako pojęcie ogólne. Pozwoliło mu to następnie wskazać niektóre desygnaty tego pojęcia. Wśród nich najważniejsza okazała się wiedza bezpośrednia, tzw. przedstawienia wspólne, traktowane jako źródło systemu naturalnego. Powrót do światła w nauce Melanchtona otworzył przed Mendelssohmem drogę ku wolności. W punkcie wyjścia przyjął on

⁴ Jako pierwszy w polskiej literaturze filozoficznej uwagę na rozważania Melanchtona zwrócił Z. Łempicki w: *Renesans, Oświecenie, Romantyzm i inne studia z historii literatury*, Warszawa 1966, ss. 93-95.

dotatkowo ważne założenie, mówiące o potrzebie pielęgnacji własnego języka.⁵ Zgodnie z nim naród, który traci własną mowę przestaje być narodem. Natomiast naród, ludzie i obywatele, którzy współtworzą charakter własnego języka, kształtują równocześnie to, co nazywamy „kształceniem, kulturą i oświeceniem”⁶. Są to składniki modyfikujące całe nasze życie społeczne. Współistnieją one ze sobą w sposób ścisły i tworzą rozmaite konfiguracje. „Kultura to politura, dzięki której żyje naród, a ona sama jest skutkiem kształcenia”⁷. Z kolei

oświecenie okazuje się być skutkiem kultury i odnosi się do kształcenia, jak teoria do praktyki, jak krytyka do wirtuozostwa. Rozważane obiektywnie, znajduje się w najściślejszym związku z kulturą i kształceniem, chociaż bardzo często mogą być one subiektywnie rozdzielone⁸.

U Mendelssohna pojawiło się dodatkowo określenie przeznaczenia człowieka, które zależy od „miary i celu wszystkich naszych dążeń i starań”⁹. Wprowadził on również podział na „przeznaczenie człowieka jako człowieka i przeznaczenie człowieka jako obywatela”¹⁰. Ważne w tym kontekście pozostają nasz stan i zawód oraz płynące z zajmowanej pozycji obowiązki i prawa, przywileje, zmysł towarzyski (kontakty), stopień odpowiedzialności i wreszcie miara, cel i dążenia, a także wynikający z nich interes społeczny, ukształtowany w zależności od pozycji, którą w danym momencie zajmujemy w społeczeństwie. We wnioskach kończących rozważania Mendelssohna podkreślone zostało to, iż cel epoki Oświecenia – w przeciwieństwie do późniejszych rozważań Kanta – został w pełni zrealizowany.

Wykształcony naród – pisał Mendelssohn – nie dostrzega w sobie już żadnego innego niebezpieczeństwa poza nadmiarem swojej narodowej szczęśliwości, którą tak jak najlepsze zdrowie ludzkiego ciała, można już samą przez się nazwać chorobą. Naród, który dzięki wykształceniu doszedł do najwyższego poziomu narodowej szczęśliwości, może popaść w niebezpieczeństwo właśnie dlatego, że nie ma już możliwości pisać się wyżej¹¹.

Kolejne rozważania na temat zadań i celów epoki Oświecenia, które ukazały się w *Berlinische Monatsschrift*, wyszły spod pióra Kanta. W grud-

⁵ Zob. M. Mendelssohn, „Über die Frage: Was heißt aufklären?”, op. cit., s. 246.

⁶ Ibid., s. 246 n.

⁷ Ibid., s. 247.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibid., s. 248.

¹¹ Ibid., s. 250.

niu 1784 roku opublikował on „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?”¹² Tekst Kanta był odpowiedzią na rozważania Biestera i Zöllnera. Nie znał on niestety rozważań Reinholda i Mendelssohna. O pracy Mendelssohna Kant dowiedział się 30 września 1784 roku, czytając cotygodniowe wiadomości Büschinga. W ostatnim przypisie do własnego tekstu usprawiedliwił się nawet, że wstrzymałby prace nad swoim tekstem, gdyby wiadomość o publikacji pracy Mendelssohna dotarła do niego znacznie wcześniej¹³. Ta spolegliwość Kanta wobec Mendelssohna nie zmieniła jednak jego stanowiska w sprawie zadań i celów epoki Oświecenia. Wyszedł on w swoich rozważaniach od powszechnie znanego stwierdzenia, że „oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł on z własnej winny”¹⁴. Zasugerował również, że cała dotychczasowa filozofia, a zwłaszcza wyniki badań dominującej wówczas filozofii popularnej, ukształtowała w nas jedynie eklektyczne cechy charakteru, jak lenistwo i tchórzostwo, a w konsekwencji doprowadziła do braku samodzielności, podobnej i związanej z „potrzebą kojca u niemowląt”¹⁵. Świadczy to niewątpliwie o konieczności wzniesienia się pojedynczego człowieka ku celom praktycznym, jakie niesie ze sobą epoka Oświecenia, a zwłaszcza ku nierozzerwalnie związanej z nią wolności¹⁶. Dla Kanta była to potrzeba historyczna, wznosząca państwo i naród ponad partykularne interesy jednostki. Państwo jako obszar, w którym dochodzi do oświecenia narodu, musi wnieść pojedynczego człowieka ponad jego indywidualną pychę i narcyzm. W tekście Kanta dochodzi do realizacji tylko tych celów, zgodnie z którymi narodowi w jego drodze ku oświeceniu towarzyszy myśl o stworzeniu społeczeństwa obywatelskiego¹⁷. Przyjęta przez Kanta wyjściowa pozycja znalazła swoje potwierdzenie w jego dalszych rozważaniach na temat wolności.

Do wejścia na drogę Oświecenia – zdaniem Kanta – nie potrzeba niczego prócz wolności i to wolności najniezgodliwszej spośród wszystkiego, co nazwać można wolnością, mianowicie wolności czynienia wszechstronnego, publicznego użytku ze swego rozumu¹⁸.

¹² I. Kant, „Co to jest Oświecenie?”, przeł. A. Lamman, w: I. Kant, *Przypuszczalny początek ludzkiej historii*, J. Rolewski (red.), Toruń 1995, ss. 53-60.

¹³ *Ibid.*, s. 60 (przypis oznaczony gwiazdką).

¹⁴ *Ibid.*, s. 53.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibid.*, s. 54.

¹⁷ *Ibid.*, s. 54 n.

¹⁸ *Ibid.*, s. 54.

Konsekwencją tak przyjętej wolności było rozróżnienie zgodnie z własnym rozumem „publicznego użytku” (*der öffentliche Gebrauch*) od „użytku prywatnego” (*Privatgebrauch*)¹⁹. Ten postulat miał doprowadzić Kanta do urzeczywistnienia idei oświecenia wśród wszystkich ludzi, do uwolnienia użytku prywatnego od troski o dobro wspólne, które pozostaje jedynie w zgodzie z góry zaplanowanym ograniczeniem swobody działania. Pomijając w tym momencie cały szereg argumentów przytoczonych przez Kanta za lub przeciw publicznemu i prywatnemu używaniu rozumu, należy podkreślić, że świadomie zaplanował on i konsekwentnie zrealizował postawiony sobie cel oświecenia pojedynczego człowieka ze względu na realizację podstawowych celów społecznych. Kant podał przede wszystkim szereg argumentów świadczących o nieograniczonej wolności w posługiwaniu się własnym rozumem na drodze ku społeczeństwu obywatelskiemu. Jeden z nich ujawnił się we wniosku kończącym Kantowskie rozważania, a mianowicie w tym, że „żyjemy w epoce Oświecenia, a nie żyjemy w epoce ludzi oświeconych”²⁰. Tym samym cel i zadania epoki Oświecenia zostały niewątpliwie odkryte, lecz nie są jeszcze w pełni zrealizowane.

Kończąc rozważania wstępne do przekładu tekstu Mendelssohna „Über die Frage: Was heißt aufklären?”, chcemy zaznaczyć, iż rozpoczęta przez Biestera i Zöllnera na łamach *Berlinische Monatsschrift* dyskusja na temat zadań i celów epoki Oświecenia, nie zakończyła się na publikacji tekstów Mendelssohna i Kanta. Jeszcze w 1784 roku doszło na łamach *Berlinische Monatsschrift* do polemiki Biestera z wrocławskim filozofem popularnym Christianem Garve, w której głównym tematem okazał się problem tolerancji w oświeceniowej myśli filozoficzno-politycznej. W późniejszym okresie znalazł on swoje odzwierciedlenie w dyskusji na temat granic posłuszeństwa obywatelskiego. Obok Garvego, Biestera i Kanta znaczącą w niej rolę odegrali: Nicolai, Rehberg, Kästner i Schumann. W następnych numerach *Berlinische Monatsschrift*, a także w innych periodykach, ukazywały się kolejne prace, w których dokonywano podobnych charakterystyk zadań i celów stawianych przez epoką Oświecenia. Wśród nich warto wskazać na rozważania Karla Friedricha Bahrda w „Über Aufklärung und die Beförderungsmittel derselben von einer Gesellschaft” (1789), czy też Gotłoba Nathanaela Fischera i Andreasa Riema „Was ist Aufklärung?”, które opublikowano w *Berlinisches Journal für Aufklärung* w 1788 roku.

Radostaw Kuliniak, Tomasz Matyszek

¹⁹ Ibid., s. 55.

²⁰ Por. ibid., s. 58.